

Josep Fontana: història des de baix¹⁷

Ramon Arnabat Mata

Universitat Rovira i Virgili

La història només és útil quan ajuda a la gent a pensar pel seu compte

Josep Fontana Lázaro

Introducció

Al llarg de la seva vida, l'historiador Josep Fontana (1931-2018), va saber compaginar la seva tasca historiogràfica i la seva enorme capacitat de treball, amb el tracte franc als seus col·legues, deixebles i amics. Darrere d'un posat fred i distant, sempre hi havia un home que estava disposat a escoltar i a parlar i a donar un cop de mà a aquell que ho necessitava, tant li era qui fos i d'on venia. Era el que havia après dels seus mestres Ferran Soldevila, Jaume Vicens Vives i Pierre Vilar. Malgrat que alguns sectors del gremi volien confrontar-los, Fontana, que s'hi relacionà estretament, sempre defensà la tasca historiogràfica de tots tres, cadascun des de la seva perspectiva. En una entrevista al diari *El Punt-Avui*, explica d'aquesta manera les ensenyances que va rebre dels seus mestres:

Sintetitzar unes relacions tan riques i complexes implica córrer el risc de caricaturitzar-les. De Soldevila vaig aprendre que un document o una crònica eren testimonis humans (a banda del respecte que mereixia pel seu comportament en temps difícils, retornat de l'exili). De Vicens, que el treball de l'historiador no té sentit si no es fa pensant en servir al país (això en temps del franquisme era més fàcil d'entendre). De Vilar, moltes coses més. Algun dia s'haurà d'explicar que la forma en què avui entenem el curs de

17 Aquesta aproximació a la vida i obra de Josep Fontana, cal complementar-les amb altres textos: Ramon Arnabat, "Josep Fontana: història i compromís", *Serra d'Or*, núm.707, 2018, p.16-19; Pablo Aravena, Ramon Arnabat i Antoni Gavalrà, "Presentación", Josep Fontana, *La razón de la historia. Que es pensar históricamente*, Ediciones Escaparaté, Santiago de Chile, 2018, pp.2-11.

la història de Catalunya, des de la baixa edat mitjana a començaments del segle XIX, depèn del que ens va ensenyar Vilar (Bosch i Cuenca, 2018)¹⁸.

De fet, Josep Fontana (2018a) no s'estigué de dir que “el que havia de representar per a mi aquest ofici ho vaig aprendre de mestres i amics, mes al marge de la universitat que dins seu, i tenia menys a veure amb l'engrescament intel·lectual que amb la consciència de la utilitat social de la feina.” I, afegia, “les informacions es poden trobar als llibres o a la xarxa, les tècniques s'aprenen treballant; però no serveix de res sense aquelles altres coses que s'aprenen dels mestres i que són les que donen un propòsit i un sentit a l'ofici d'historiador” (pp.9 i 29).

Entre la història i el compromís social i polític

Fill d'un llibreter de Ciutat Vella, Josep Fontana va néixer a Barcelona l'any que es va proclamar la Segona República. Eren els anys de l'esperança republicana malagunyada pel cop d'estat i la guerra civil durant la qual visqué els bombardejos feixistes sobre Barcelona i, més concretament sobre Ciutat Vella. Ho explicava sovint, parlant de la tasca dels veïns i l'Ajuntament per protegir-se de les “ales negres” que dia rere dia bombardejaven la ciutat:

Vaig créixer, doncs, en el mateix cor de la Barcelona vella... Anava a les festes de la Plaça Nova o al claustre de la catedral a donar pa a les oques que te l'agafen molt mansament i allà va ser on vaig viure també els bombardeigs durant la Guerra Civil. Uns bombardeigs que allà eren molt durs perquè anaven buscant el Palau de la Generalitat i nosaltres estàvem al costat. Precisament, per això que moltes vegades anàvem al mateix refugi de la Generalitat. Tinc records de llevar-te de nit i anar amb els meus pares a buscar un refugi... després va caure una bomba davant mateix de la casa i, per tant, vaig poder sentir directament les conseqüències. Vam viure un dels grans bombardeigs fugint amb el meu pare cap als afores de Barcelona... són molts records... (Viadel, 2016, 197).

Fontana va néixer entre llibres, es formà entre llibres, visqué entre llibres i morí entre llibres a casa seva:

Sí, em va marcar, i molt. Tota la meva infantesa va ser entre llibres. En una botiga on jo podia agafar el que em semblava, elaborant els meus gustos sense fer cas del que la gent deia que havia o no de llegir un nano. El

18 En d'altres entrevistes, Fontana ha assenyalat l'observació que li va fer Vilar en una carta referent a la història: “no és una ciència freda el que volem, però és una ciència.”

meu pare, devia tenir jo 7 anys com a molt o fins i tot menys, em va donar el primer lot de llibres i em va dir, «mira: això és perquè tu et facis la teva pròpia biblioteca». Eren tot llibres en català i devien ser 6 o 7. Un d'aquells llibres del qual tinc un record més viu és un d'història de Ferran Soldevila, un llibret petit, il·lustrat que encara dec tenir per algun lloc. El que finalment ha arribat a ser la meua biblioteca és difícil de calcular. Hi ha uns 35.000 volums que han passat a la Pompeu Fabra i després encara conservo uns 10.000 o 15.000 ... Un nombre que va creixent contínuament. Que em va marcar aquest origen és evident i, després, també, el fet que tota la vida he estat lligat professionalment al món del llibre (Viadel, 2016, 197).

D'aquí que fos un lector voraç en diverses llengües, guiat per una curiositat infinita que el portava a fer-se preguntes sobre el present i el passat de la humanitat, i a intentar respondre-les amb rigorositat, honestat i objectivitat. A continuació venia la investigació i la interpretació que havien de convertir-se en un text escrit, tornant així a l'origen. Llegia i escrivia des d'aquí però sempre tenia el món al cap, tant quan parlava del seu estimat segle XIX, com del segle XX o XXI. Una perspectiva global que el va ajudar a comprendre el que passava a molts racons del món. De llegir, Fontana se'n va fer un tip i era un gran bibliògraf i bibliòfil i al llarg de la seva vida va anar formant una immensa biblioteca d'història, de la qual ha anat donant quasi 41.000 volums a la biblioteca de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives perquè estiguessin a l'abast dels estudiants, dels historiadors i dels ciutadans. Allà aniran a parar, també els més de 15.000 llibres que encara servava a casa seva.

Josep Fontana ha estat un dels grans historiadors europeus de la segona meitat del segle XX i l'historiador català amb una major projecció internacional, tant per la seva tasca historiogràfica, com per la seva labor de transferència del coneixement. Ha estat membre del Consell de Recerca de l'Institut Universitari Europeu de Florència, avaluador dels Starting Grants de la Comissió Europea de Recerca de Brussel·les i membre del consell de redacció de diferents revistes europees d'història. Ho deixava clar l'historiador modernista Joaquim Albareda: “pocs historiadors d'aquest país hauran llegat una obra tan rellevant alhora que hauran exercit un mestratge tan indiscutible en diverses generacions d'estudiants com Josep Fontana Lázaro, el qual ha esdevingut un dels historiadors amb major projecció en l'àmbit hispànic i internacional” (Albareda, 2004, XXI-XXVII).

Fontana ha estat impulsor de diverses revistes de recerca històrica, com *Recerques* (1970) o de divulgació històrica, com *L'Avenç* (1980). Ha fet d'editor a Ariel (1968-1976 amb Xavier Folch i Manuel Sacristán), a Eumo (amb Quim Albareda) i, sobretot, a Crítica amb les col·leccions “Historia” i “Historia y Teoría” (a partir de 1976 i fins a la seva mort) amb els seus companys i amics Gonzalo Pontón i Carme Esteban. També va coordinar la secció d'història de l'*Enciclopèdia Larousse* (Planeta, 1964-1966) i de l'*Enciclopèdia Catalana* (1968-1976) i va dirigir obres col·lectives d'alta divulgació històrica com *1789-1914: La edad de la industrializacion y el imperialismo* (1976),

la *Historia Universal Planeta* (1991) i, amb Ramon Villares, la *Historia de España* (2007). La seva obra historiogràfica és immensa: publicà 38 llibres, alguns dels quals han tingut més de trenta edicions, col·laborà amb d'altres autors en 150 publicacions, va escriure 89 articles en revistes d'història i 50 pròlegs. A més de dirigir 36 tesis doctoral i 20 projectes de recerca. Una feinada historiogràfica a l'abast de molts pocs¹⁹.

Malgrat tot plegat, com assenyala Borja de Riquer (2018): “Fontana mai va buscar distincions acadèmiques, ni oficials, com tampoc mai va fer gestions per formar part de cap institució –més aviat fugia de tot el que era oficial–. Però els reconeixements es donen a aquelles persones que s’ho mereixen i diu ben poc d’unes institucions acadèmiques i d’uns organismes oficials si actuen posant al davant la ideologia, o els interessos corporatius, en lloc dels mèrits científics.” Es veu que “tampoc” va fer mèrits per obtenir el Premio Nacional de Història. En canvi, fou reconegut com a doctor honoris causa per universitats Nacional del Comahue (Argentina), de Salamanca, de Valladolid, de València i de la Rovira i Virgili, però, en canvi la UAB li va denegar l’any 2010 aquest títol, precisament la universitat on havia fet més classes i ocupat càrrecs més importants. Va ser president de l’Associació d’Història Econòmica Espanyola i va rebre diversos reconeixements institucionals com el Premi de la Fundació Catalana per a la Recerca (1997), la Medalla de l’Ajuntament de Barcelona (2002); la medalla Narcís Monturiol al mèrit científic i tecnològic de la Generalitat de Catalunya (2003), la Creu de Sant Jordi (2006), el Premi Nacional de Cultura de la Generalitat de Catalunya (2007) i la Medalla d’Or de la Ciutat de Barcelona (2018).

Molts som els historiadors que tenim deutes intel·lectuals amb Josep Fontana perquè ens hem format i treballat des de la lectura i el debat de les seves obres. Malauradament, però, a Josep Fontana se li va negar en vida el reconeixement que mereixia per la seva tasca historiogràfica. No pas perquè aquesta no fos valuosa, sinó per criteris polítics i enveges que de tot hi ha a la vinya del senyor. De la mateixa manera que arreu d’Europa i a Amèrica Llatina se l’escoltava i se’l llegia, a Catalunya i a Espanya se li negava el pa i la sal. Per uns era massa marxista, per a d’altres massa poc. Per a uns era massa catalanista, per a altres massa poc. Per a uns era massa espanyolista, per a altres massa poc. Per a uns era massa d’esquerres, per a altres massa poc. Però ni uns ni els altres han debatut la seva obra (de Riquer, 2018).

19 La relació bibliogràfica més actualitzada de Josep Fontana la trobareu a Antoni Furió i Pedro Ruiz Torres (eds.), *Josep Fontana: sobre la història i els seus usos públics*, València, Universitat de València, pp.49-90. De fet, en aquest llibre es recullen un gran nombre de textos poc coneguts de Josep Fontana (articles i conferències), el mateix passa amb Pablo Aravena, Ramon Arnabat i Antoni Gavalrà (eds.), *Josep Fontana, La razón de la historia. Que es pensar históricamente*, Santiago de Chile, Ediciones Escaparate, 2018; Josep Fontana: *La crisi com a triomf del capitalisme. Anàlisi del passat i perspectives marxistes*, València, Tres y Quatre, 2018; i el ja citat *L’ofici d’historiador* (2018) que és una edició revisada de les lliçons impartides a la Càtedra Ferrater Mora l’any 2010: Josep Fontana, *L’ofici d’Historiador*, Girona, Càtedra Ferrater Mora, 2010.

Sempre, però, hi ha excepcions. Vegis sinó aquestes quatre definicions realitzades per historiadors catalans que el van conèixer professionalment i humanament al diari *Ara* l'endemà de la seva mort: “és l'historiador més universal que hem tingut, cap altre català ha tingut la seva transcendència” (Borja de Riquer, 2018); “es va acostar més que ningú a la història total que reivindicava Pierre Vilar (Joaquim Albareda, 2004); “va fer una gran aportació difonent i acostant la història a un gran públic” (Jaume Claret); “va obrir uns horitzons immensos. Tenia una gran capacitat per assimilar diferents corrents historiogràfics” (Manel Risques) (Milian, 2018)²⁰. Podríem afegir-hi les manifestacions de l'aragonès Eloy Fernández Clemente (2000) destacant “el caràcter estimulante de les seves reflexiones, la radicalitat i contundència i el didacticisme.” O de Rosa Congost (2012) que, amb motiu del nomenament de Fontana com a Honoris Causa per a Universitat de Girona, assenyalava com un dels trets més singulars de la seva obra: “la cultura, la informació, els coneixements ingents, com el millor antídoto contra els poders establerts i, per tant, contra la història fàcil, la història oficial i, de fet, la història lineal” (pp.8-13)²¹.

Però, ha estat el seu company i amic, el professor Jordi Nadal qui ha definit més encertadament Josep Fontana:

És, sense discussió, l'historiador més destacat i més complet, i a molta distància de la resta, dels qui avui treballen a la península Ibèrica i a l'Amèrica Llatina. [...] és autor d'una obra extremadament ambiciosa, excepcionalment reeixida i notablement compromesa.

Fontana no s'entreté amb foteses. L'objecte primordial de la seva recerca han estat, i són, les formes adoptades a través del temps per les relacions humanes, en cap moment regides per criteris d'equitat (la justícia, com a tota norma, esdevé fàcilment injusta), sempre distorsionades per la posició privilegiada d'unes minories i la condició subordinada de la majoria.

Per afegir que “l'ofici d'historiador d'en Josep Fontana combina admirablement el *savoir* i la *sagesse*. És un savi en el doble sentit de la paraula: home coneixedor i de criteri.” (Nadal, 2004, XI-XIV). Perquè com escriuen Antoni Furió i Pedro Ruiz Torres (2018): “la gran lliçó de Josep Fontana ha estat la de recordar-nos, amb la seva obra i el seu exemple, que la de l'historiador és sempre una mirada crítica, tant sobre el passat com sobre el present.”

20 *Ara* de 29 d'agost de 2018.

21 Vegeu també Marc Andreu, “Llegir Josep Fontana és la millor manera de mantenir-lo viu”, *Crític*, [<https://www.elcritic.cat/opinio/marc-andreu/llegir-josep-fontana-es-la-millor-manera-de-mantenir-lo-viu-13322>].

L'acadèmia i el mestratge

Fontana inicià la seva trajectòria acadèmica estudiant Filosofia i Lletres a la Universitat de Barcelona (1951-56) i compatibilitzant aquests estudis amb els de Filologia, literatura i història catalanes als Estudis Universitaris Catalans que impartien Ferran Soldevila i Jordi Rubió i Balaguer (1951-1954). Es llicencià en Història l'any 1956 i estigué un any com a Lector d'història a la School of Hispanic Studies de la Universitat de Liverpool (1956-1957). Després va entrar a la Universitat de Barcelona (1957), com ajudant de Jaume Vicens Vives i més endavant de Jordi Nadal, fins que fou expulsat de la universitat l'any 1966 per les seves activitats antifranquistes. Al cap de dos anys va poder reincorporar-se a la vida acadèmica, aquest cop a la Universitat Autònoma de Barcelona (1968-1974). Posteriorment guanyà una càtedra d'història econòmica a la Universitat de València (1974-1976) i al cap de dos anys tornà a la UAB (1976-1990). L'any 1991 creà l'Institut Universitari Jaume Vicens Vives (IU-HJVV) de la Universitat Pompeu Fabra i en fou el seu director durant deu anys (1991-2001), i continuant com a catedràtic emèrit dos anys més (2002-2004).

La capacitat de treball de Fontana es reflectia en les seves erudites recerques i a les seves classes. Al llarg de quaranta-set anys de docència acadèmica els seus alumnes han gaudit de les seves classes que preparava al detall. Unes classes que, més enllà del contingut concret, estimulaven en els estudiants l'interès per la història i l'esperit crític. De fet, ell acostumava a dir que, a més d'historiador, d'investigador, es considerava professor. En aquest sentit, Josep Fontana no s'estava d'assenyalar la doble funcionalitat de l'acadèmia: “des de la universitat tenim dues obligacions que hem de complir. La primera esforçar-nos a seguir educant els millors metges, economistes, historiadors o arquitectes que puguem. Però també la de formar ciutadans que siguin conscients dels seus drets i no dubtin a reclamar el que nosaltres no hem estat capaços de defensar” (Fontana, 2012, 15-20). Per això era crític amb el món universitari:

Actualmente hay una tendencia universitaria a “cocerse dentro de una olla”, en donde lo que importa es la aceptación de los miembros de la “tribu”. Esto surge en la década de los sesenta, cuando los intelectuales se despegan del mundo cotidiano y construyen un trabajo cada vez más esotérico que incluso “retraducen” en palabras que sólo la tribu entiende. Eso es grave: se calcula que, de las investigaciones publicadas en revistas científicas prestigiosas, el 95 por ciento no han sido citadas ni una sola vez durante los cinco años posteriores a su aparición. Permanentemente surgen infinidad de publicaciones –algunas con serias intenciones– que sólo sirven para que las consuma el grupo de iniciados y que tienen por objeto nutrir los antecedentes personales. Mi pregunta es hasta cuándo la sociedad seguirá subvencionando esta enorme masa de trabajo irrelevante que no le sirve a nadie (de Errascaeta, 1998, 58-61).

Josep Fontana ha esdevingut un mestre en el sentit més ampli de la paraula, tant a dins de la universitat, com fora d'ella. Des del punt de vista acadèmic i a més de les classes, va impartir centenars de conferències i cursos en desenes d'universitats catalanes, espanyoles, europees i americanes. Classes i altres activitats acadèmiques de les quals han gaudit milers de ciutadans d'arreu del món. També impartí centenars de conferències fora de l'acadèmia, en centres d'estudis locals, associacions i entitats diverses, museus, casals, ateneus, ... Els seus llibres, articles, conferències, entrevistes, ..., han ajudat molt als historiadors, però també a molta gent del carrer a entendre el passat, però, sobretot, el present. N'èrem molts els que en aquests darrers anys esperàvem amb delit llegir els seus escrits i sentir i veure les entrevistes que li feien per tenir pistes i eines que ens ajudessin a entendre millor el complex món en què vivim.

El compromís polític i la història

Josep Fontana va ser també un home compromès. Compromès amb la lluita anti-franquista i amb la lluita per la transformació social i política, sempre amb la divisa gramsciana del “pessimisme de la raó i l'optimisme de la voluntat”. Compromès amb les classes populars, amb el seu país i amb la necessària transformació de la societat per assolir la major igualtat i la major llibertat que ell pensava perfectament compatibles. Ho va demostrar militant al PSUC (1957-1980), creant espais de debat de les esquerres com els *Quaderns de Cultura Catalana* (1959 amb Manuel Sacristán i Jordi Solé Tura), organitzant el *Congrés de Cultura Catalana* (1966) o formant part de l'equip de redacció de la revista teòrica del PSUC *Nous Horitzons* (1967, on signava amb el pseudònim de Ferran Costa) que dirigia Manuel Sacristán i, més endavant (1976), *Taula de Canvi* i el *Centre de Treball i Documentació*.

Fontana era participant assidu de la *Universitat Progressista d'Estiu de Catalunya* (UPEC). Va ser en les seves conferències a la UPEC que l'any 2008 ens va dir que “el futur de Catalunya està, avui com sempre, en mans de l'esquerra, d'una esquerra que ha après de la seva experiència històrica que no ha de rendir-se, perquè, com va dir Martí i Pol en un vers admirable, tot està per fer i tot és possible.” Per afegir, quatre anys després que “tot apunta a un futur de retorn cap a la privatització total, com en els temps feudals, on potser no pagarem impostos, sinó serveis de treball forçat a les empreses propietàries de tots els recursos i tots els serveis de què dependran les nostres vides (Serrano, 2018).”

El seu compromís, però, no va hipotecar la seva tasca d'historiador i que el va portar a escriure una excel·lent síntesi interpretativa de la història del nostre país: *La formació d'una identitat* (2014), tot qüestionant visions simplistes d'una i altra banda i que li van provocar fortes crítiques a Catalunya i a Espanya que ell entomava amb resignació, perquè molts dels que el criticaven no havien llegit el seu llibre. Fontana defensava que el nacionalisme era l'expressió de “*voluntades colectivas, de funcionar*

de acuerdo con unos elementos culturales resumidos como comunes” i, en aquest sentit entenien que:

Una nación es simplemente una voluntad positiva de compartir unos signos culturales y de organizar en función de estos signos culturales tu forma de vida. [...]. Si uno entiende que una nación no es nada cocinado en el cielo ni determinado históricamente, sino que es simplemente la voluntad de un colectivo que siente, que comparte unos rasgos culturales, que no es simplemente la lengua, son muchas cosas más (Paniagua, Piqueras i Prats, 1999, 10-11).

Mai es va amagar en la història per refusar el compromís social i polític en el present, al contrari, sempre el va fer explícit en entrevistes i articles (Barberà, 2015)²². I no s'estava de recordar-nos que va tancar la llista d'Ada Colau i els Comuns a l'Ajuntament de Barcelona el 2015 o que la darrera gran mobilització al carrer en que va participar era la de l'1 d'octubre de 2017. De fet, aquesta era la gran lliçó que Fontana havia rebut de Jaume Vicenç Vives mitjançant una carta on li deia que “la universitat és més important que la ciència històrica, i el país ho és més que la universitat, però es pot servir el país a través de la ciència històrica” (Fontana, 2018, 11).

El marxisme i la història

Josep Fontana fou més marxista que marxista, a la manera de Walter Benjamin, Antonio Gramsci, Edward P. Thompson, Eric J. Hobsbawm o Manuel Sacristán, en el sentit de seguir críticament el pensament de Karl Marx (Sacristán, 1983; Fernández Buey, 2015)²³. Ell mateix deia que “si per marxista entenem una vella tradició crítica que comença abans de Marx, continua després i es modifica amb el temps, aleshores aquesta tradició crítica és perfectament viva” (Fontana, 1997, 46-48). I ho explicava així:

Uno de los mayores problemas que hay para definir que sea una historia legítimamente marxista es el de que, por principio, debe ser una historia que vaya más allá de las codificaciones más o menos dogmáticas que forman lo que la mayoría entiende por “marxismo”, con el agravante adicional de que, a diferencia de lo que sucede con la política o la economía, no se contaba hasta hace pocos años con textos publicados de Marx que expusieran

22 També podeu veure una selecció d'articles seus a *Sin Permiso* de 30 d'agost de 2018: <http://www.sinpermiso.info/textos/josep-fontana-una-seleccion>.

23 Vegeu també Francisco Fernández Buey, *Sobre Manuel Sacristán*, Barcelona, El Viejo Topo, 2015.

con claridad sus ideas acerca de la historia, aunque, paradójicamente, éstas constituyesen una de las bases fundamentales de lo que se denominaba materialismo histórico (Fontana, 2015, 19).

Josep Fontana simpatitzà ben aviat amb les reflexions d'Antonio Gramsci sobre el marxisme i la ciència històrica i, l'any 1967, publicà un article a *Nous Horitzons* on explicava el perquè d'aquest interès i, més endavant a *La història dels homes* (2000) hi tornà. Especialment compartia l'esforç de Gramsci per "lluitar contra l'esquematització del materialisme històric" i contra "l'economicisme històric" i l'aposta pel concepte de "bloc històric", i per estudiar com es formen la "voluntat col·lectiva", la "consciència de les classes subalternes i la seva diversitat", "l'acció col·lectiva" o "l'hegemonia". Compartia l'esforç de Gramsci "per arraconar definitivament les formulacions primàries i litúrgiques del materialisme històric, que invoquen a Marx, però no es serveixen adequadament d'ell" (Fontana, 1967, 39-44)²⁴. En una autopresentació sintètica de la seva activitat científica sosté que "la meua formació metodològica, d'arrel marxista, va tenir a veure no només amb la influència de Vilar sinó també amb l'estudi d'autors com Gramsci, E. P. Thompson o Walter Benjamin. Però sempre vaig entendre la influència de Marx com una lliçó de pensament crític i no pas com una doctrina, la qual cosa em separava en el passat dels marxistes catequístics que empraven els escassos textos canònics que manejaven com un conjur o una litúrgia, i me'n distància avui, quan afirmen haver superat allò que mai arribaren a entendre i es lliuren a noves litúrgies." (Duch, 2010, 3).

Fontana destacava d'Edward P. Thompson la seva interpretació sobre les classes socials i la lluita de classes com a fenòmens històrics i dinàmics, front a les concepcions estàtiques i ahistòriques: "*Es así de la lucha que surge la clase, contra el concepto ortodoxo de que la clase determina la lucha; de modo que puede haber 'lucha de clases' sin clases*" (Fontana, 2015, 53)²⁵ I d'Eric J. Hobsbawm la seva preocupació pel segle XX i que ens hagués acompanyat,

a lo largo de su obra como historiador, a enfrentarnos a las transformaciones de nuestro tiempo. Vio el hundimiento del comunismo y contempló el agotamiento del programa de la socialdemocracia, pero no se limitó a

24 En el número anterior s'havia publicat, en la mateixa línia, l'article del seu company Manuel Sacristán, "La interpretació de Marx per Gramsci", *Nous Horitzons*, núm.11, 1967 [text reproduït a *Nous Horitzons*, núm.191, 2008, pp.8-25. Una traducció al castellà del text de Fontana a [Cristian Ferrer González], *Nuestra Historia*, núm.6, 2018, p.145-150. Vegeu en la mateixa revista, José Luís Martín Ramos, "La aportación gramsciana de Fontana", *Nous Horitzons*", p.139-144; també Francisco Fernández Buey, *Ensayos sobre Gramsci*, Barcelona, El Viejo Topo, 2001.

25 Per Fontana les dues aportacions claus d'Edward P. Thompson, són: *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, Barcelona, Crítica, 1989 i *Costumbres en común*, Barcelona, Crítica, 2001.

certificar su final, sino, que se esforzó en investigar sus causas, en paralelo a las del fracaso de la civilización burguesa, sin acomodarse tampoco a la nueva situación [...]. Sabía que, para enfrentarse a los males y abusos del capitalismo, había que reinventar el “socialismo” desde nuevas bases (Fontana, 2015, 84).

Cultivà una història que volia apropiarse al concepte d'història total de Pierre Vilar, tot i ser conscient que això era més un objectiu al qual tendir que una possibilitat real. Per això, procurava sempre relacionar dialècticament els fets polítics, econòmics, socials i culturals dels diversos sectors de la societat, de les classes dominants a les classes subalternes, des d'un racó de món a un altre. Sempre amb la dèria que la història havia de servir “per entendre millor el món en el qual vivíem”, ja que en cas contrari, “no servia per a res”. Una història que ajudés a la gent a pensar pel seu compte, a pensar críticament. Una història que entenia global i que havia de traspasar les metodologies del gremi amb una visió i una metodologia interdisciplinària. No entenia la seva tasca d'altra manera i les seves obres en són una bona mostra i per això la seva influència ha traspassat el camp de la història per estendre's pels camps de les anomenades ciències humanes i socials.

Quienes no aceptamos que la aspiración a un mundo más igual sea algo a lo que haya que renunciar, tenemos la obligación de ayudar a desvelar, a través del análisis del pasado, los mecanismos que han conducido a esta situación, con el fin de contribuir a despertar las energías colectivas que son necesarias para combatirla (Fontana, 2015, 41-42).

D'aquí que fes seves les paraules d'Antonio Gramsci en una carta des de la presó adreçada al seu fill Delio:

Em penso que la història t'agrada, com m'agradava a mi quan tenia la teva edat, perquè fa referència als homes vivents, i tot el que esguarda als homes, al major nombre d'homes possible, tots els homes del món en tant que s'uneixen entre ells en societat i treballen i lluiten i es milloren a ells mateixos, no podria deixar d'agradar-te més que cap altra cosa (Gramsci, 2010, 159).

Assenyalem, també, l'enorme influència que van tenir en Fontana les quinze tesis de Walter Benjamin “Sobre el concepte d'història”. Especialment la setena que parla de raspallar la història a contrapèl:

Els respectius dominadors són els hereus de tots els que han vençut una vegada. L'empatia amb el vencedor resulta sempre avantatjosa per als dominadors de cada moment. Pel materialista històric, amb el que hem dit n'hi ha prou. Qui fins al dia d'avui s'hagi endut alguna victòria, marxa amb el seguici triomfal en el qual els dominadors d'avui passen per sobre dels

que avui jeu en terra. Com sol ser costum, al seguici triomfal acompanya el botí. Se'l designa com a béns culturals. El materialista històric els ha de contemplar amb un aire distanciat. Tots els béns culturals que ell abasta amb la mirada, tenen en conjunt, efectivament, un origen, que ell no pot contemplar sense espant. Deuen la seva existència no només a l'esforç dels grans genis que els han creat, sinó també a la servitud anònima dels seus contemporanis. No hi ha un sol document de cultura que no ho sigui a l'hora de barbàrie. I si el document no està lliure de barbàrie, tampoc ho està el procés de transmissió en el que passa d'unes mans a d'altres. Per això el materialista històric pren les seves distàncies en la mesura del possible. [I] considera tasca seva passar-li a la història el raspall a contrapel (Mate, 2006, 129-130).

L'obra historiogràfica

Pel que fa a la tasca historiogràfica, podem agrupar els centres d'interès de Josep Fontana en tres grans grups: la crisi de l'Antic Règim i la Revolució liberal a l'estat espanyol i a Europa, la historiografia, i la segona meitat del segle XX. Quant al primer bloc cal citar, entre d'altres, *La revolució de 1820 a Catalunya* (1961), *Aribau i la indústria cotonera a Catalunya* (1963), *La quiebra de la monarquia absoluta, 1814-1820* (1971 i 2002), *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX* (1973), *Hacienda y estado en la crisis final del Antiguo Régimen espanyol. 1823-1833* (1973 i 2001), *La Revolución Liberal. Política y Hacienda. 1833-1845* (1977 i 2001), *La crisis del Antiguo Régimen, 1808-1833* (1979), *La Hacienda en la historia de España. 1700-1931* (1980), *América y la crisis del Antiguo Régimen* (1985), amb Ramon Garrabou, *Guerra y Hacienda: la Hacienda del Gobierno central en los años de la guerra de la Independencia, 1808-1814* (1986); i *Aturar el temps* (2005) / *De en medio del tiempo* (2006). A més de dues petites, però interesantíssimes, obres sobre les revolucions americanes i la crisi de l'Antic règim a Espanya: *América y la crisis del Antiguo régimen*, (1985) i *En torno al significado de la independencia* (2011). Tot plegat completat amb quatre síntesis excel·lents sobre el període 1787-1868 a nivell català, espanyol i mundial: *La fi de l'Antic Règim i la industrialització, 1787-1868* (1988), *L'època de les revolucions. 1789-1848* (1991), *La Revolució Liberal a Catalunya* (2003), *La época del Liberalismo* (2007).

En les seves recerques documentals van agafar com a fil conductor la hisenda, bàsicament, tal com explicava ell mateix perquè “*Hacienda tenía un cuerpo de materiales que permitían seguirla bien, y después uno descubría que se implicaban problemas que tenían que ver por una parte con la política de gobierno, y por otra con las respuestas de la Sociedad.*” I afegia que havia començat estudiant la crisi de l'Antic Règim per a descobrir que aquest no era el problema, que el problema important a estudiar era la formació del nou règim: “*entender cómo alguien va construyendo algo que se aguante en sustitución de lo que se va, de los que se está hundiendo.*” Fins a

qualificar la revolució burgesa de “gran frau”, en el sentit de que “*los burgueses consiguen convencer a los demás de que están metidos en un proyecto de transformación revolucionaria del mundo, y los demás efectivamente creen que, por lo menos con un sector de la burguesía, se puede ir mucho más allá*” (Paniagua et al., 1999, 7).

Les aportacions de Josep Fontana han canviat substancialment la manera de mirar i comprendre aquest període i han esdevingut una referència obligada per l'estudi del segle XIX. L'anàlisi de la Catalunya i l'Espanya contemporànies mostra que molts dels projectes de les classes populars catalanes han estat esclafats per l'estat centralista i reaccionari, però també per les classes dominants catalanes. Projectes i lluites reprimides que han esdevingut llavors de nous projectes i noves lluites, fonamentades en la força associativa de la societat catalana que facilitava la intervenció política dels diversos grups socials.

Els treballs de Fontana sobre la primera meitat del segle XIX mostren les contradiccions de la revolució liberal espanyola i que la injustícia és el resultat de pràctiques humanes i no d'una predeterminació: “Pertanyo a aquella espècie, encara no extingida, dels que pensem que el futur serà de la raó. Però, dins d'aquesta espècie, soc de la variant que ha après que això no s'aconseguirà sense mes ... sinó com a resultat del treball i de la lluita de tots plegats” (Fontana, 1998, 23-28). I, afegia: “als historiadors ens toca ara revisar la visió establerta en què es basava el vell relat sobre l'avenç imparable del progrés social, per reinterpretar-lo com una lluita entorn de la llibertat i la igualtat, que s'ha desenvolupat de manera incerta, amb victòries parcials i una llarga derrota final que amenaça el nostre futur” (Fontana, 2016, 3-22).

Amb la seva darrera obra, publicada pòstumament, *Capitalisme i democràcia. 1756-1848. Com va començar aquest engany* (2019), Fontana amplia el camp i analitza el sorgiment del capitalisme a Europa i al Món. Així, al Pròleg, diu “vivim en un món en què la majoria dels estats són democràcies parlamentàries basades en constitucions que garanteixen els drets i les llibertats de tots els ciutadans, però on els governs elegits cuiden sobretot d'afavorir els interessos econòmics de les grans empreses i els més rics. [...] Aquest llibre vol explicar com va començar aquest sistema.” Però, sobretot, tracta d'“explicar de forma diferent com va néixer el capitalisme [...], no tant per aclarir el passat com ajudar-nos a entendre millor, des de l'estudi del passat, com actuar en el present.” Tal com conclou a l'Epíleg sobre la finalitat d'aquest llibre: “He pensat que podria resultar útil recuperar la història del naixement d'aquest sistema per ensinistrar-nos a cercar les grans línies que mostren l'evolució del capitalisme actual, que és el que realment amenaça el futur de les nostres societats i de les nostres vides.” (Fontana, 2019, 7-8 i 155).

Pel que fa a la historiografia, la primera aportació de Fontana va ser el llibre *La Historia* (1974), que desenvolupà àmpliament a *Historia. Análisis del pasado y proyecto social* (1982) on, després de fer un repàs a l'evolució de la historiografia mundial, deixava força clares les seves preferències metodològiques al voltant del

materialisme històric i dialèctic. Aquesta reflexió historiogràfica es completà amb el volum *La història dels homes* centrat, sobretot, en els darrers debats historiogràfics. Hi plantejava la història com un seguit de cruïlles on res està predeterminat i on és clau l'acció dels homes i de les dones perquè aquesta és la que marca el rumb del futur; com una ciència que havia d'escollir les "veus baixes de la història"; i que, tal com deia Pierre Vilar, havia d'ajudar a "pensar històricament". En definitiva, una història capaç conèixer i comprendre el nostre passat, entendre el nostre present i pensar el nostre futur:

En les circumstàncies confuses i difícils del present als historiadors els toca de combatre, armats de raons, els prejudicis basats en lectures mal-sanades del passat i les profecies paralitzadores de la globalització. D'aquesta manera contribuirem a netejar de brossa la cruïlla en què ens trobem i ajudarem a què es vegin més clars els diversos camins que s'obren per davant i a què entre tots triem els que poden conduir-nos a l'ideal d'una societat en què, com va dir el gran historiador, hi hagi 'la major igualtat possible, dins de la major llibertat possible' (Fontana, 2000, 354).

Abans, però, havia escrit un manual atípic i modèlic: *Introducció a l'estudi de la Història* (1997), molt útil pels que s'inicien en l'ofici d'historiador i per aquells que volen pensar històricament els grans problemes de la humanitat:

Podríem dir que més que una introducció a la història o al mètode històric, entès com el que ensenya les formes de treball dels historiadors, és un llibre que vol estimular a practicar allò que Pierre Vilar anomena "pensar històricament". El seu propòsit és ajudar a combatre els tòpics i els prejudicis històrics que obstaculitzen la comprensió del món en què vivim: estimular a pensar, la història i el món, personalment, críticament (Fontana, 1997, 14).

Josep Fontana ha estat sempre alerta de tots els avanços historiogràfics que es produïen a Europa i arreu del Món i ha fet l'impossible perquè es coneguessin al nostre país, així ha editat grans historiadors com Edward P. Thompson, Erick J. Hobsbawm, George Rudé, Manuel Moreno Friginals, H. Kohachiro Takahasi, Peter Kriedte, Mary Beard o Ranaith Guha, entre d'altres. Diverses generacions d'historiadors en som deutors, ja fos per haver-nos estimulat el coneixement històric, ja fos per haver-nos apropiat noves línies historiogràfiques que el darrer terç del segle XX s'escampaven arreu del món de la història.

Tampoc va renunciar al combat per la història quan aquesta va ser qüestionada i es plantejava la seva fi: *La història després de la fi de la història* (1992), on va discutir les tesis de Francis Fukuyama segons les quals la humanitat ja havia arribat a la millor societat possible caracteritzada pel capitalisme de mercat i el liberalisme. La història d'aquests quasi trenta anys que han passat han donat la raó a Josep Fontana: la història

continua i segueix confrontant les classes populars d'arreu del món amb les classes dominants; així com als col·lectius i grups socials que cerquen un món més lliure, més igual i més sostenible, amb els que van en direcció contrària.

Durant els darrers anys, Fontana va realitzar un enorme treball historiogràfic sobre el Món del segle XX i ens ha llegat dues síntesis fonamentals i monumentals: *Por el bien del imperio* (2011) –resultat de quinze anys de treball– on s'analitza la segona meitat del segle XX, és a dir la guerra freda, la descolonització, l'esfondrament de la URSS i de les mal anomenades democràcies populars de l'est d'Europa, i l'aparició de nous vectors de força a nivell internacional. I *El siglo de la Revolución* (2017), un estudi sobre el segle que transcorre des de la Revolució Soviètica fins a l'actualitat i de com “la revolució” i la “por a la revolució” ha condicionat les polítiques nacionals i internacionals arreu del món.

A més, ens va oferir una brillant i aguda anàlisi de la crisi que patim: *El futuro es un país extraño*, en la qual no s'estava de dir, que no era una crisi, sinó un nou sistema econòmic i social (el futur) fonamentat en l'explotació d'una minoria sobre la immensa majoria, i d'aquella sobre el medi natural, que generava una gran injustícia humana i una gran desigualtat social: “la dura realitat és que la crisi, més enllà, del retrocés econòmic, es presenta a l'actualitat com una greu crisi social, els trets més característics de la qual són la privatització de la política, primer, i la del propi estat, més endavant, amb la formació paral·lela d'un sistema repressiu capaç de prevenir i contenir la protesta pública.” Fontana desmuntava l'argument de que la crisi era una recessió temporal, més o menys llarga, amb el que es justificaven les polítiques d'austeritat, aparentment també temporals, però que amagaven i amaguen “una alteració permanent dels nostres drets socials encaminades a liquidar definitivament el que quedava de l'estat del benestar i assegurar la nova societat de la desigualtat.” Ara mateix, deia Fontana, el futur s'ha convertit “en un país estrany que caldrà descobrir i conquerir.” Un futur que és un país pel qual cal lluitar, això sí, “amb mètodes nous”, perquè els avanços socials s'aconsegueixen mitjançant les lluites socials. D'aquí, que concluïés i, alhora, justifiques la raó d'aquest llibre de combat contra l'hegemonia cultural conservadora i neoliberal: “el paper que haurà d'assumir en aquestes circumstàncies l'historiador és el d'ajudar a denunciar la mentida d'unes anàlisis tramposes que pretenen incitar-nos a la resignació, per a contribuir, en la mesura de les seves forces, a la tasca de reinventar un nou futur, que és encara un país desconegut, un cop arruïnades les possibilitats de realitzar el vell.” Per tot plegat, insistís en què “la tasca més necessària que hem d'afrontar és la d'inventar un món nou que pugui anar reemplaçant l'actual, que té les seves hores comptades”(Fontana, 2013, 7-20 i 149-153). Intentar-ho, serà, segurament, el millor homenatge que li podrem retre.

Cal afegir-hi el recull de textos publicats amb posterioritat a la seva mort: *La crisis com a triomf del capitalisme* (2018), on Fontana desemmascara tot l'entramat de decisions polítiques que van conduir l'Europa Occidental cap a la crisi de l'última dècada. Així com Hobsbawm parlava del “curt segle XX”, Fontana ho va fer del “llarg

segle XX” que anà de la Revolució Russa de 1917 a la crisi global actual (2007-2017), passant per la descolonització i la societat del benestar durant les tres dècades d’or del capitalisme (1945-1975), l’esfondrament del bloc soviètic (1989-1991) i les crisis posteriors.

Aquesta producció sobre el segle XX, venia del seu interès per explicar com havia canviat el món a partir de finals d’aquell segle marcat per la revolució russa, els feixismes i la guerra freda. Volia ajudar a la gent a superar el desconcert provocat a la dècada dels noranta del segle XX i a entendre els canvis que s’estaven produint:

Estamos en un tiempo [1999] en que la gente que creía que tenía unos esquemas claros, que veía hacia donde iban las cosas y hasta más o menos los 90, están en una fase de desconcierto donde no se sabe cómo se ha llegado aquí, no se sabe dónde va a salir aquí y por tanto su urgencia por entender estas cosas que han quebrado, es mayor. [...] y efectivamente lo que tenemos que tratar de entender para explicar el mundo en el que vivimos es lo que ha pasado desde 1945 hasta ahora, eso me parece que sí exige prestar una gran atención a esa Historia reciente” (Paniagua et al., 1999, 12-13).

Això és el que el va portar a estudiar a fons el segle XX, especialment la segona meitat. De fet, Fontana compartia l’observació gramsciana del fet que la història és sempre història contemporània, és a dir, política (Gramsci, 1983). I, ara que es parla tant del present i del futur de la Unió Europea, és molt útil rellegir *Europa ante el espejo* (1994), un treball desmitificador de la idealitzada trajectòria històrica europea. Un llibre del qual se n’han fet 58 edicions i ha estat traduït a quinze idiomes.

Història local

Un altre aspecte clau del mestratge de Josep Fontana ha estat la insistència en la importància de la història local que molts dels seus col·legues depreciaven, tot recordant-nos que “el que cal és voluntat per mirar i entendre el món, i la capacitat per aconseguir-ho és en els ulls que miren, no depèn de la mida de la finestra per on traïem el cap per veure’l.”(Fontana, 1991, 66-68). D’aquí la bona relació que va mantenir amb els centres d’estudis locals, fins al punt que la Coordinadora de Centres d’Estudis de parla Catalana (CCEPC) es va fundar als despatxos del seu estimat IU-HJVV. Fontana va publicar tres articles claus on explicava el significat de la història local: “La història local: noves perspectives” (Fontana, 1985), “L’Espai Viscut i la fi de la història” (Fontana, 1991) i “Història local i història” (Fontana, 2007). No era una teoria, sinó que aquest interès per la història local i comarcal restà prou ben reflectit en els llibres que publicà a partir dels anys vuitanta del segle XX i que contenien multitud de referències bibliogràfiques locals i comarcals.

Fontana reivindicava una història de Catalunya en el marc d'una història més propera i més social, que "escolti les veus baixes de la història":

Nosaltres necessitem molt especialment enriquir aquesta mena d'història més propera, necessitem tornar a escoltar les veus de baix, per tal d'arribar a donar ple sentit a la història dels gairebé tres segles que han transcorregut des de la desfeta de 1714, el darrer moment en què vam tenir un aparat estatal amb unes lleis i unes institucions pròpies. Perquè ha estat en aquests tres-cents anys darrers, en aquest passat marginat per les històries dels reis, quan la nostra societat seguia marxant, malgrat tot, per camins propis dins del conjunt de l'estat, quan es va anar formant el que som avui. Hem de reconstruir la nostra història separant-la d'una versió lineal que ens ignora i subordina.

Aquesta ruptura amb una tradició imposada i aquesta recuperació d'una veu pròpia no important solament al coneixement del passat, sinó que tenen molt a veure amb la forma d'enfrontar-nos al nostre present i d'elaborar un programa de futur (Fontana, 2007, 8).

Però, allora, defugia tant d'una visió estrictament barcelonina de la història de Catalunya, com de concebre aquesta com un mosaic de peces isolades. Per això parlava d'una "història policèntrica", tot un repte historiogràfic:

En moments com els que estem vivint, en què ens toca d'enfrontar-nos a un futur incert, amb problemes tan seriosos com el repte d'integrar unes masses considerables d'immigrants, la necessitat de redefinir el rumb de la nostra economia per dirigir-nos cap a un futur més prometedor que aquest present de paletes i cambrers que no sembla que pugui dur-nos gaire més enllà, o fins i tot el de la supervivència de la nostra llengua i de la nostra cultura, ens cal actuar sobre la base d'un coneixement de la nostra identitat i dels nostres problemes que vagi més enllà dels tòpics o dels mites patriòtics, que sovint utilitzem com a recurs defensiu contra els tòpics i el mites que se'ns han volgut imposar des de fora. Un coneixement que haurà de basar-se en un estudi puntual, minuciós i aprofundit de les diverses realitats locals que componen la nostra realitat col·lectiva. Si fer història local, ho he dit altres vegades però ho repetiré perquè segueixo pensant igual, vol dir fer-la des d'un terreny conegut i trepitjat, cal que tota la història que fem sigui el més local possible, perquè només allò que es coneix es pot arribar a entendre, i només a partir d'aquesta comprensió podem arribar a descobrir fins a quin punt els problemes que ens afecten ens són comuns.

Penso que és així, enfangant-nos en la terra on els homes i les dones treballen, fan les seves cases i construeixen els seus somnis, que cal escriure la història: no pas acontentant-nos d'imaginar-los des de la taula de la biblioteca o de l'arxiu (Fontana, 2007, 8-9).

La història als instituts

Josep Fontana tenia un especial interès en formar historiadors, en ensenyar a fer història. D'aquí que allargués les seves classes a la Universitat, d'aquí que fins poc abans de la seva mort acceptés de fer conferències i xerrades arreu del país, des de les universitats, al més petit dels centres ateneïstes o d'estudis locals. Ensenyar història i ensenyar a fer història, heus aquí les dues tasques a les quals ha dedicat tota la seva vida, sempre, en contacte amb l'Acadèmia –que cada cop el fastiguejava més– i amb la gent, amb els protagonistes de la història. Per això va entendre la importància de l'ensenyament de la història als instituts, d'aquí que impulsés els seminaris d'història per a professors d'institut i que han tingut una llarga trajectòria (Fontana, 1975)²⁶.

Josep Fontana pensava que el període de la secundària (obligatòria –ESO– i postobligatòria –Batxillerat–) era clau en la formació històrica de la ciutadania, per això no va deixar mai de col·laborar amb professores i professors d'institut. Ell pensava que els 12-18 anys eren claus en la formació de la ciutadania i per tant que calia ensenyar història, però, sobretot, calia ensenyar a pensar històricament i que aquí era clau el paper del professorat d'història. Fontana responia a la pregunta sobre el paper de Jaume Vicens Vives en la renovació historiogràfica fent-ne esment:

Hay dos aspectos a considerar en el caso de Vicens. Por una parte, había sido profesor de Segunda enseñanza y se dedicó a renovar los libros de texto de este nivel, que pienso que en efecto influyeron en el profesorado que los usaba. En el terreno de la renovación historiográfica lo más importante fue su apertura a las nuevas corrientes que dominaban en el mundo, su papel en la introducción de la historia económica –escribió el primer manual de la materia– y su apuesta por potenciar la historia contemporánea (Duarte Piña, 2015, 183-187)²⁷.

Per Fontana, la funció més útil que podia tenir l'ensenyament de la història, sobretot als instituts, era:

Enseñar a ver y a entender el paisaje social en que se vive, a que los estudiantes entiendan que de la misma forma en que sus profesores de Geografía les explican cómo se ha formado el paisaje, que ha sido una consecuencia de factores, entendieran que el paisaje social en que viven no es una cosa determinada, fatal, ... es el producto de una evolución en la

26 Vegeu també Josep Fontana, “El concepto de historia y de enseñanza de la historia de Rafael Altamira”, A. Alberola (ed), *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Diputación Provincial de Alicante-Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp.415-423.

27 Vegeu també, Villaquirán Sandoval, Tomás Ricardo (2009), “La enseñanza de la historia. La perspectiva de los historiadores españoles”, *Revista Mañongo*, núm.32, Vol.XVII, pp.77-88.

que se ha llegado a estas convicciones, que todo es analizable, discutible, y que todo puede ser cambiado y mejorado de la misma forma que puede cambiar, crear conciencia crítica del marco social en que vive (Paniagua et al., 1999, 11-12).

La relació de Josep Fontana amb el professorat de secundària va ser excel·lent durant més de quaranta anys, sempre fonamentada en el respecte mutu, tal com ell mateix explicava a Olga M. Duarte Piña en un qüestionari:

Tengo una larga experiencia de colaboración con los profesores de Segunda enseñanza, desde la época en que lo hice con el grupo Nueva Germania en Valencia hacia 1974-75; pero esta colaboración siempre se ha basado en el respeto. Nunca he tratado de decirles cómo debían enseñar, porque me he limitado a practicar la docencia en la Universidad y no sabría aconsejarles. Cuando organizamos un seminario en la Universitat Pompeu Fabra, que sigue manteniéndose con pleno éxito al cabo de unos veinte años, se hizo sobre la base de que la gestión era mixta, y que eran los profesores de Segunda enseñanza quienes nos indicaban qué era lo que necesitaban, mientras nosotros nos limitábamos a buscar a quienes pudieran atender mejor sus demandas. Entendíamos que en lo que podíamos sobre todo ayudarles era contribuyendo a que enriquecieran los contenidos de su enseñanza (Duarte Piña, 2015, 183-187).

I és en aquesta darrera frase on trobem una de les coses que neguitejava a Josep Fontana en l'ensenyança de la història: la necessitat que les professores i professors d'història dels instituts tinguessin els coneixements necessaris sobre els continguts i la metodologia de la història. Ell donava per descomptat que als Instituts de Ciència de l'Educació es formava pedagògicament i didàcticament, però difícilment es podia ensenyar història, una història útil, si no es dominaven els continguts i les metodologies, tal com passa en qualsevol altra ciència humana i social (Arnabat i Cañellas, 2009). I aquí era molt crític amb els ensenyaments de llicenciatura i de grau d'història, on ell era docent, perquè un estudiant podia llicenciar-se o graduar-se en història sense haver trepitjat un arxiu o sense haver realitzat una recerca històrica o sense haver après o practicat la metodologia històrica. En aquests casos, difícilment podria ensenyar a pensar històricament als seus alumnes de secundària. De fet, el nostre sistema educatiu parteix d'una aberració: denominar l'educació dels 3 als 18 anys per allò que no és: Ensenyaments no-universitaris, provocant un tall brutal entre la secundària, especialment el batxillerat, i els estudis universitaris, entre els instituts i les universitats (Arnabat, 1997, 70-71).

Fontana va insistir la importància de què el professorat de secundària conegués bé els continguts de la història per a la seva posterior ensenyança i aprenentatge. Uns coneixements que havien de ser concrets i actualitzats, capaços de recollir l'evolució històrica dels diversos conceptes històrics, a més de reflectir ells mateixos, tant la

historiografia, com les incidències que sobre ells tenen els diversos grups socials. Però, alhora, el professorat ha de conèixer i ensenyar la metodologia històrica, com fan, per exemple les ciències naturals. Per què no hi ha aules d'història i geografia o de ciències socials als nostres instituts i en canvi hi ha laboratoris i aules de tecnologia o de dibuix o gimnasos?

La clau de tot plegat estava, segons Fontana, en què el que calia era, bàsicament, ensenyar a “pensar històricament”:

Pensar históricamente significa utilizar la historia para comprender el mundo en que vivimos. De lo que se trata, en la enseñanza, es de buscar sistemas activos, que exijan la participación de aquellos a quienes se enseña, y acertar a mostrarles en qué forma lo que aprendemos del pasado ayuda a entender la realidad. Del mismo modo que las ciencias naturales sirven para entender que vivimos en un paisaje físico cambiante, que contribuimos nosotros mismos a cambiar, no siempre para bien, las ciencias sociales, y en especial la historia, deberían servir para enseñar que también el paisaje social en que vivimos es cambiante, y que podemos contribuir a cambiarlo (Duarte Piña, 2015, 183-187).

Però, per ajudar a pensar històricament calia replantejar continguts estructurants de les assignatures d'història i la manera d'ensenyar-la. És a dir, calia reconnectar el que s'ensenyava als instituts (i a les universitats) i el que passa a la societat, al món, perquè la història sigui socialment útil per als i les joves estudiants, és a dir, que els ajudi a reflexionar, a pensar, a tenir una consciència crítica:

Lo que hay que problematizar es en todo caso el pasado; su relación con el presente es algo que los propios estudiantes deben descubrir, orientados, pero no catequizados, por el profesor. Sólo lo que uno descubre por sí mismo se asimila plenamente. Enseñar listas de reyes no sirve para nada; eso, que era lo que proponía explícitamente la señora Thatcher, ya lo había denunciado Voltaire hace más de 250 años, y seguimos sin haberlo aprendido. Me ha ocurrido en diversas ocasiones encontrarme con viejos estudiantes míos y escuchar de ellos: “Te acuerdas de que un día nos dijiste que...?”. Yo, naturalmente, no me acordaba de aquello, pero lo sucedido bastaba para darme la idea de la enorme responsabilidad que significaba haber contribuido a enseñarles a pensar (Duarte Piña, 2015, 183-187).

Lluny de donar lliçons de com s'ha d'ensenyar, Josep Fontana, deia que la seva tasca s'havia de limitar a “*señalar la utilidad de la tarea; la forma de llevarla a cabo la deben idear los profesores, y es posible que sea distinta en medios y circunstancias cambiantes.*” I que calia millorar la relació entre el professorat dels instituts i la universitat: “*aquí hay un fallo grave, gravísimo de la universidad, que tiende a*

establecer solo una relación de tutoría y enseñanza.” Per això, quan a l’Institut Universitari d’Història Jaume Vicens Vives (UPF):

se nos ocurrió organizar actividades para profesores de Enseñanza Secundaria la primera cosa que de entrada descarté fue que fueran cursos de reciclaje montados desde una perspectiva universitaria para contarles que es lo que tenían que saber, y lo que se hizo fue lo contrario, y así se siguió manteniendo durante muchos años. Son ellos quienes piden que cosas quieren que se les expliquen, necesitan que se les expliquen, y las discuten (Paniagua et al., 1999, 13).

Amb tot, l’any 1988, es mostrava crític amb la incorporació de la història dins l’àmbit de les Ciències Socials on és actualment a l’Educació Secundària Obligatòria, perquè eliminava la seva condició de disciplina independent i considerava que aniria perdent pes dins l’àmbit educatiu. Com així ha passat, no sols als instituts, sinó també a la Universitat²⁸. Segueix, però, pensant que la força de la història estava en què l’historiador era *“el único que toca los problemas globalmente, globalmente y en plazo medio y largo no hay nadie más que trabaje con otro aparato de las Ciencias Sociales.”* I afegia: *“nadie como el historiador está preparado para leer el periódico, entenderlo, y nada más útil que el propio estudiante entienda que lo que dice el periódico forma parte de un capítulo de la Historia y que la aproximación de que pueda aprender en la Historia es lo que fuese más útil para entender aquello”* (Paniagua et al., 1999, 12-13).

I afegia, tot alertant-nos de la importància de l’educació secundària pública:

A mí, con toda franqueza, el currículo es lo que menos me importa; porque tengo fe en la capacidad de los profesores para sacarle fruto. Lo que más me preocupa en estos momentos, atendiendo a lo que está sucediendo en el mundo entero –por ejemplo, a la destrucción sistemática de la enseñanza pública en Estados Unidos– es preservar la integridad de la enseñanza pública y abogar por que se proporcionen más recursos a la enseñanza secundaria, que es la más importante para la transformación de una sociedad –y sobre todo, cuando ésta debe integrar a un elevado número de hijos de inmigrantes. Tener una universidad de excelencia sirve para formar buenos profesionales que, carentes de oportunidades, marcharán a Alemania o a los Estados Unidos. Por lo que realmente hay que luchar en estos momentos es por salvar y mejorar la Segunda enseñanza como un

28 Això està passant arreu del món, des dels EUA, fins a Europa, passant per Llatinoamèrica. Vegeu la interessant reflexió al respecte d’Andreu Mayayo, “Sense futur no hi ha passat”, *L’Avenç*, núm.456, 2019, pp.10-13.

servicio público. Lo demás ya lo iremos mejorando (Duarte Piña, 2015, 183-187).

I, respecte dels intents de control de l'ensenyança de la història, no s'estava de dir que "no hay ningún estado, afortunadamente, que tenga capacidad de ponerte un inspector al lado en cada clase para ver lo que enseñas." Alhora que defensava una història capaç de defensar determinats valors:

Una cosa está muy clara, y es que una cosa son los hechos que tú puedes utilizar y las construcciones que puedes hacer con ellos y otra cosa el tipo de valores que quieres tú defender con el tipo de construcciones que haces con los hechos. Y esos valores están fuera del terreno de la ciencia, obedecen a opciones éticas, que son opciones que no se pueden defender por principios científicos donde unos mínimos que tendríamos que ponernos de acuerdo en salvaguardar y para mí, estos mínimos son muy claros, son simplemente el respetar, el respeto al derecho de todos los hombres y mujeres a su vida, a su libertad, a su dignidad (Paniagua et al., 1999, 12-13).

La utilitat de la història

Josep Fontana ha reflexionat al voltant de la utilitat social de la història, és a dir, ha intentat respondre a l'interrogant: per què serveix ensenyar història? I l'any 1974 ens deia ja que la història "*debía hablar y mostrar a los hombres del mundo en toda la complejidad de sus dimensiones sociales, en sus sueños, trabajos y luchas por mejorarse.*" I afegia: "*el conocimiento histórico debe convertirse en el arma y la herramienta indispensable para los combates y la construcción del futuro que le toca librar al hombre de hoy.*" Però, sobretot Fontana (1974), insistia que calia ensenyar la història "*como un sistema metodológico de investigación que le permita a los hombres la comprensión de su presente a través de entender su pasado, así como las perspectivas de las que le conviene partir para la construcción de su futuro*" (Fontana, 1974).

Deu anys més tard (1983) plantejava que la funció educativa de la història no havia de limitar-se a ensenyar a observar el present amb una perspectiva crítica, sinó que havia de permetre reconstruir entre tots l'edifici de la Història. L'any 1984, en una entrevista a la revista aragonesa *Andalán* responia:

Si alguna tarea tiene el historiador no es la de elogiar o condenar, sino la de ayudar a pensar, a entender. Si nos limitamos a denunciar, sólo reforzamos la convicción de quienes ya estaban de acuerdo con nosotros; si exponemos y explicamos es posible que lo que decimos penetre de alguna forma en quien no pueda compartir sus ideas, y si no se le va a quedar allí como un problema de conciencia que va a tener que resolver. Se le plantea

un dilema, o cómo lo niega científicamente, cómo demuestra que esa explicación tuya no es válida y hay otra mejor; o cómo sigue adelante con su forma de sentir y ahoga lo que la razón le dice. Ese mostrar las reglas del sistema, creo que es una tarea fundamental del historiador, explicar por qué las cosas son como son. Esta idea la expresó claramente Walter Benjamín al referirse al fascismo, diciendo que su mayor suerte había sido que se le atacase como aberración, sin entender que era un mecanismo defensivo del propio sistema. Hay que racionalizar la realidad y expresarla, mostrar cómo funciona el sistema en su evolución (Peiró i Pinilla, 1984, 15-17).

L'any 1989 escrivia que hi havia tres temes claus al voltant de l'ensenyament de la història, de la didàctica de la història: la necessitat d'establir relacions entre la història i els interessos de l'alumnat; un acord entre el professorat d'història sobre l'enfoc i els continguts de la història com a temes d'ensenyança; i definir amb claredat el pes dels continguts i el de les habilitats. Tot plegat amb l'objectiu de subministrar als alumnes les eines i els instruments teòrics i metodològics que contribueixin a la seva formació crítica i autònoma (Fontana, 1989). En definitiva, Fontana sempre ha pensat que "la història només és útil quan ajuda a la gent a pensar pel seu compte" (Lluró i Muñoz, 2001, 52-59).

Josep Fontana finalitzava la seva entrevista publicada a *L'Espill* l'any 2016 dient que "la gent aguanta molt tot i que n'hi ha molta també que comença a estar espantada i que creu que no es pot continuar així", però que hi ha "un aparell polític pagat per la mateixa xarxa d'interessos a qui serveix" i "uns partits a crèdit i uns mitjans de comunicació absolutament nefastos que ajuden a mantenir l'ordre establert mentre mantenen amansit al personal." En qualsevol cas el futur, "només dependrà de la gent", "dels que diuen que ja no aguanten més o dels que troben maneres d'anar contra tot això". Perquè "el problema fonamental del món és lluitar contra la desigualtat, contra els mecanismes que cada vegada fan que aquesta creixi més" i "caldrà trobar les formes per a lluitar contra una situació de degradació que s'accentua cada vegada més": "Ens caldrà posar-nos-hi tots" (Viadel, 2016, 209).

Josep Fontana va formular la síntesi entre la seva tasca historiogràfica i el seu compromís polític i social en un breu text: "Per a què serveix un historiador?". En aquest text insisteix d'entendre la història, "com un camp immens, explorat molt parcialment, al qual acudim des del present per trobar-hi elements que ens ajudin a entendre aquells problemes de la nostra societat pels quals resulten insuficients les visions de la història elaborades en etapes anteriors, que es van construir per orientar-se en un món diferent." I afegeix:

La nostra feina no s'acaba mai, mai no pretén donar un veredict final. Està sempre en construcció i només pot tenir una autèntica utilitat social si la mantenim en un contacte constant amb el món del nostre entorn, nodrint-nos de les preocupacions de la gent, de les seves esperances i dels

seus neguits, escoltant les veus dels uns i dels altres per tal de delimitar els problemes que ens convé analitzar, amb la finalitat de proporcionar els elements que el nostre treball pot aportar a la reflexió col·lectiva (Fontana, 2018b, 347 i 253-254).

Tot plegat el porta a afirmar encertadament que:

Si entenem així la naturalesa de la història, la nostra funció en ensenyar-la als nostres alumnes no pot ser la d'inculcar-los una sèrie de veritats establertes sobre el passat, sinó la d'alimentar les seves ments, no solament amb coneixements històrics concrets, per tal que puguin operar-hi, sinó amb la formació d'un sentit crític que els dugui a entendre que són ells mateixos els que han d'utilitzar aquests aprenentatges per tal de judiciar, amb l'experiència adquirida, el paisatge social que els envolta, sense admetre que se'ls digui que és el producte d'una evolució lògica, natural e inevitable, i que s'ha d'acceptar, per tant, sense discussió ni resistència (Fontana, 2018, 347 i 253-254).

Josep Fontana ens parla de la necessitat de fer una “mena d'història” que “es converteixi en la veu que clama a la plaça pública” i que “ens ajudi a retrobar la dimensió de la utopia”. I tot fent seves les paraules de José Gabriel de Palma, ens diu “ens cal entendre bé el que ha passat per tal d'ajudar a trobar camins de sortida i mètodes de lluita que ens permetin evitar el risc en què estem de perdre del tot, la major part de les vigoroses lluites polítiques, socials i econòmiques que ens van aportar tanta civilització.” Afegint que no era una feina fàcil, ni còmoda, perquè ens obligarà “a mostrar-nos crítics amb l'ordre establert”, però que valia la pena intentar-ho. Així ho havia fet ell al llarg de la seva vida.

Bibliografia

ALBAREDA, J. (2004). *Josep Fontana. Història i projecte social*, Josep Fontana, *Història i projecte social. Reconeixement d'una trajectòria*, Barcelona: Crítica, pp.XXI-XXVII.

ARNABAT, R. (1997). El professor institut historiador: una espècie en perill d'extinció, *L'Avenç*, 215, 70-71

ARNABAT, R. i CAÑELLAS, C. (2009). La història que s'ensenyava i la història que s'aprèn als instituts: problemes i reptes de futur. Marició Juané (ed.), *Pensar històricament. Ètica, ensenyament i usos de la història*, València: PUV, pp.89-102.

BARBERÀ, J. (director) (2015). Retrats: Josep Fontana: “Gent, identitat i procés” [programa de televisió]. Sant Joan Despí: TV3. 11 de setembre de 2015. Recuperat de

<https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/programa/josep-fontana-gent-identitat-i-proces/video/5533261/>.

BOSCH, P. (28 d'agost de 2018). Entrevista a Josep Fontana, *El Punt-Avui*. Recuperat de <https://www.elpuntavui.cat/cultura/article/19-cultura/1457097-josep-fontana.html>

CONGOST, R. (2012). "Presentació del Dr. Josep Fontana Lázaro", *hc. Doctor Honoris Causa. Josep Fontana Lázaro, Ramon Garrabou Segura, Jordi Nadal Oller*, Girona: Universitat de Girona, pp.8-13.

DE ERRASCAETA, E. (1998), Entrevista: Josep Fontana, *Todo es Historia*, 377, 58-61.

DE RIQUER, B. (4 d'octubre de 2018). Reconeixements tardans. *La Vanguardia*. Recuperat de <https://www.lavanguardia.com/opinion/20181004/452164769952/reconeixements-tardans.html>

DUARTE PIÑA, O.M. (2015). "Cuestionario a Josep Fontana Lázaro". Duarte Piña, O.M. *La enseñanza de la historia en la educación secundaria: innovación, cambio y continuidad*. Sevilla: Universidad de Sevilla. Tesis doctoral. DOI: <http://hdl.handle.net/11441/30778>, vol. II, annexo, pág. 183-187.

DUCH, M. (2010). "Laudatio Fontana". Recuperat de http://www.urv.cat/media/upload/arxius/honoris-causa/josep_fontana/discurs_padrina_fontana_cat.pdf

FERNÁNDEZ CLEMENTE, E. (2000). Tres historiadores marxistas españoles: Manuel Tuñón de Lara, Josep Fontana y Juan José Carreras, (text inèdit).

FERNÁNDEZ, F. (2015). *Sobre Manuel Sacristán*. Barcelona: El Viejo Topo.

FONTANA, J. (1967). Gramsci i la ciència històrica, *Nous Horitzons*, 12, 39-44.

FONTANA, J. (1974). *La Historia*. Barcelona: Salvat Editores.

FONTANA, J. (1975). Para una renovación de la enseñanza de la Historia, *Cuadernos de Pedagogía*, 11, 10-13.

FONTANA, J. (1983). "Enseñar historia", Josep Fontana et al., *Notas en torno a la enseñanza de la historia*, Cáceres: El Brocense, Diputación Provincial de Cáceres, pp.11-21.

FONTANA, J. (1985). La història local: noves perspectives. *Reflexions metodològiques sobre història local*, Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, pp.5-12

FONTANA, J. (1989). Sobre l'ensenyament de la Història encara, *Perspectiva Escolar*, 139, 4-9.

FONTANA, J. (1991). L'Espai Viscut i la fi de la història, *L'Avenç*, 147, 66-68.

FONTANA, J. (1997). *Introducció a la historia*, Barcelona: Crítica.

FONTANA, J. (1998). "Record de València amb Vicenç Ventura al fons", F. Pérez Moragón y R. Fresquet (eds.), *Vicent Ventura: un home de combat*, València: Universitat de València, pp.23-28.

FONTANA, J. (2000). *La historia dels homes*, Barcelona: Crítica.

FONTANA, J. (2007). Història local i història. [Conferència inèdita pronunciada a Alguaire]. Recuperat de <http://www.patronatlladonosapujol.cat/centenari/fixters/fontana.pdf>.

FONTANA, J. (2012). "Parlament del Dr. Josep Fontana i Lázaro", *hc. Doctor Honoris Causa. Josep Fontana Lázaro, Ramon Garrabou Segura, Jordi Nadal Oller*, Girona: Universitat de Girona, pp.15-20.

FONTANA, J. (2013). *El futuro es un país extraño. Una reflexión sobre la crisis social de comienzos del siglo XXI*, Barcelona: Pasado-Presente, pp.7-20 i 149-153.

FONTANA, J. (2015). *Para una historia de la Historia Marxista*, Santiago de Chile, Ediciones Escapate.

FONTANA, J. (2016). "Per què necessitem avui la Història?", *Lectio de Doctor Honoris Causa per la Universitat de València*, València, pp.3-22.

FONTANA, J. (2018a). "Mestres i amics", *L'ofici d'historiador*, Barcelona: Arcàdia, pp.9-29.

FONTANA, J. (2018b). "Per a què serveix un historiador", *L'ofici d'historiador*. Barcelona: Arcàdia.

FONTANA, J. (2019). *Capitalisme i democràcia. 1756-1848 Com va començar aquest any*, Barcelona: Edicions 62, pp.7-8 i 155.

FONTANA, J. (22 abril 1997). El legado de Vicens Vives, *La Vanguardia Cultura*, pp.46-48.

FURIÓ, A. i RUÍZ TORRES, P. (2018). "Presentació", *Sobre la història i els seus usos públics*, València: Publicacions de la Universitat de València.

- GRAMSCI, A. (2010). *Cartas desde la cárcel*, Buenos Aires: Nueva Visión, p.159.
- GRAMSCI, A. (1983). *El materialisme històric i la filosofia de Croce*, Barcelona: Laia.
- LLURÓ, J. M. i MUÑOZ, J. M. (2001). Entrevista a Josep Fontana, *L'Avenç*, 264, 52-59.
- MATE, R. (2006). *Medianoche en la historia. Comentarios a las tesis de Walter Benjamin "Sobre el concepto de historia"*, Madrid: Trotta.
- MILIAN, A. (19 de novembre de 2018). Els honors que Josep Fontana no rebrà. *El Temps*, núm.1.797. Recupart de <https://www.eltmps.cat/article/5589/els-honors-que-josep-fontana-no-rebra>
- NADAL, J. (2004) "Elogi de Josep Fontana", Josep Fontana, *Història i projecte social. Reconeixement d'una trajectòria*, Barcelona: Crítica, 2004, pp.XI-XIV.
- PANIAGUA, J., PIQUERAS, J. A. i PRATS, J. (1999). "Entrevista. Josep Fontana: pasado y presente", *Aula . Historia Social*, 4, 5-13.
- PEIRÓ, A. i PINILLA, V. (1984). Entrevista a Josep Fontana o la historia como herramienta, *Andalán*, 405, 15-17.
- SACRISTÁN, M. (1983). *Sobre Marx y el marxismo*. Barcelona: Icària.
- SERRANO, J. (2018). *El mestre Josep Fontana i la UPEC*. Recuperat de <http://universitatprogressista.mailrelay-iv.es/mailling/64872/29.html?t=5658494f5c0900535e405254540e57645a025503010f06060e0c55500751025c02424c5f0507070740>
- VIADÉL, F. (2016) "Conversa amb Josep Fontana: «La dreta sempre juga amb l'etern joc de la por. La por a què passarà si no es manté l'ordre establert», *L'Espill*, 52, 196-209.